

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІСТ ТА СТРУКТУРУ ПОНЯТТЯ

SOCIAL AND LEGAL SUPPORT MECHANISM OF HUMAN RIGHTS: THE QUESTION OF CONTENTS AND STRUCTURE CONCEPT

Бочарова Н.В.,

*кандидат історичних наук, професор кафедри політології, соціології та гуманітарних наук
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*

У статті аналізуються наукові підходи до визначення змісту і структури поняття «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини», сформульоване авторське бачення окремих їх аспектів, зокрема, наголошено на необхідності виділення в якості структурного елементу поняття «державно-правовий механізм забезпечення прав людини».

Ключові слова: права людини, реалізація прав людини, соціально-правовий механізм забезпечення прав людини, соціально-антропологічний підхід до прав людини.

В статье анализируются научные подходы к определению содержания и структуры понятия «социально-правовой механизм обеспечения прав человека», сформулировано авторское видение отдельных их аспектов, в частности, отмечена необходимость выделения в качестве структурного элемента понятия «государственно-правовой механизм обеспечения прав человека».

Ключевые слова: права человека, реализация прав человека, социально-правовой механизм обеспечения прав человека, социально-антропологический подход к правам человека.

The article analyzes the scientific approaches to the content and structure of the concept of «social and legal support mechanism of human rights», the author set forth their own vision of some individual aspects, in particular, it noted the need to provide as a structural element the concept of «state-legal support mechanism of human rights».

Key words: human rights, implementation of human rights, social and legal support mechanism of human rights, socio-anthropological approach to human rights.

Актуальність теми. Високий рівень нормативного закріплення прав і свобод людини в державі не завжди доповнюється ефективною системою їх реалізації, тому однією з головних політико-правових проблем на сучасному етапі є забезпечення практичного втілення юридичних приписів в галузі прав і свобод людини і громадянина. В цьому плані потрібні певні зусилля науковців по розробці нових концептуальних підходів і практичних рекомендацій у цій сфері. Президія НАН України серед пріоритетних напрямів спільних наукових досліджень установ Національної академії наук України, Академії правових наук України та Інституту законодавства Верховної Ради України визначила *розробку поняття і структури механізму соціально-юридичного забезпечення прав і свобод людини і громадянина* [1].

Забезпечення прав і свобод людини і громадянина – складний і багатогранний процес. Він відбувається у конкретному соціальному середовищі і залежить як від юридичних, так і соціальних факторів. Визнання соціальної обумовленості самого існування прав і свобод та системи їх забезпечення привело до того, що у науковій літературі тема дослідження прав людини здійснюється у двох аспектах: як соціальної категорії, яка перебуває за межами правової сфери, і як суто юридичної категорії.

У зв'язку з цим у науковий обіг було введено поняття «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини і громадянина» в якості самостійного наукового поняття, інтегруючого в собі філософські, етич-

ні, правові та інші ідеї, якому притаманна своєрідна структура, особливі властивості і функції. В рамках характеристики цього механізму і його аспектів можна відзначити наукові дослідження на монографічному рівні таких вчених-теоретиків, як В.Л. Бутилін, А.С. Мордовець, Ю.В. Анохін, які зробили значний внесок у вивчення зазначеної проблематики. Забезпечення прав і свобод особи розглядається як специфічна діяльність по наданню їм дійсного, невід'ємного і непорушного характеру. Соціальне призначення такої діяльності обумовлено потребою у створенні належних умов (як фактичних, так і юридичних), для того щоб законодавчо закріплені права і свободи набули реального характеру. Поряд із юридичними складовими аналізуються й економічні, політичні та соціальні чинники забезпечення прав і свобод особи. Береться до уваги відоме теоретичне положення С.С. Алексєєва, що «право – фактор суспільного розвитку, межі дії якого детерміновані соціально обумовленою мірою використання його корисних властивостей» [2, с. 130].

Постановка питання про соціально-правовий механізм забезпечення прав пов'язана з відходом від догматики юридичного позитивізму з його інструментальним підходом [3]. Вона орієнтує на використання можливостей антропосоціокультурного підходу, що дозволяє розглядати юридичні явища в широкому соціальному контексті [4]. Стосовно забезпечення прав людини, як слушно зазначає українська авторка К.Г. Волинка, не можна зводити цей процес «до реалі-

зації лише окремих юридичних засобів забезпечення без врахування економічних, соціальних, політичних та інших факторів соціального середовища, без вивчення загальносоціальних умов їх фактичного здійснення» [5, с.216].

Мета статті – проаналізувати існуючі в сучасній вітчизняній юридичній літературі підходи до визначення змісту та структури механізму соціально-правового забезпечення прав людини, сформулювати авторське бачення окремих їх аспектів.

Виклад основного матеріалу. Питання про структуру та конкретний зміст соціально-правового механізму забезпечення прав людини відноситься до малодосліджених і дискусійних питань сучасної юридичної науки. Аналіз робіт стосовно зазначеної проблематики дозволяє стверджувати, що категорія «соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини» не отримала ще широкого розповсюдження, але вже вживається у фундаментальних працях з теорії держави і права і теорії прав людини сучасних українських правознавців. Так, О.Ф. Скакун присвячує цьому питанню окремий параграф свого вже класичного підручника (§ 7. Соціально-правовий механізм забезпечення (реалізації, охорони та захисту) прав людини). Сама назва параграфу вельми показова і засвідчує авторське бачення проблеми. О.Ф. Скакун вважає, що соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини включає «систему засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності. Поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» підкреслюється, що правовий механізм – частина соціального і діє з ним у єдності» [6]. Разом з цим структура цього механізму, на наш погляд, не виправдано звужена і включає такі підсистеми: механізм реалізації, механізм охорони і механізм захисту.

Таку точку зору фактично поділяє К.Г. Волинка, яка, формально не визначаючи структуру соціально-правового механізму, пише, що він «передбачає створення певних умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешкодною і максимально ефективною, охорона запобігає найменшій можливості їх порушення, а захист від скоєного правопорушення сприяє відновленню порушених прав і притягненню винної особи до відповідальності».

Дещо інші акценти стосовно соціально-правового механізму забезпечення прав людини розставлені у академічному курсі з теорії держави і права за редакцією О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко. Дослідники зазначають, що соціально-правовий механізм є «системою засобів та факторів, які забезпечують повагу до прав і свобод людини, що є суттєвими для повного та вільного розвитку». Основним призначенням соціально-правового механізму, на їх думку, є захист суб'єктивних прав та їх поновлення, а його фундаментальне призначення визначається у процесі реалізації функцій. Наголошується, що «механізм соціально-правового захисту відображає права та свободи особи як вищу цінність; рівень соціальної справедливості у суспільстві, ступінь гарантованості прав та свобод особи; здійснення су-

спільного порядку та безпеки». До структури соціально-правового механізму відносять:

1) органи державної влади і місцевого самоврядування, що реалізують законодавчо закріплені гарантії у межах повноважень;

2) підприємства, установи та організації, що гарантують права і свободи своїх працівників;

3) політичні партії та громадські організації щодо гарантування прав їх учасників;

4) спеціалізовані державні органи і громадські організації, до повноважень яких входять захист та гарантування прав і свобод;

5) засоби масової інформації як засіб доведення змісту та можливостей гарантії до адресатів;

6) система нормативних актів, що закріплюють гарантії та регламентують порядок їх здійснення [7].

Цікавим і плідним видається підхід Р.С. Мартинюка до визначення структури соціально-правового механізму забезпечення прав людини. Значну змістовну частину його навчального посібника «Теорія прав людини» складає дослідження проблематики забезпечення прав людини в Україні, аналізуються вади механізму забезпечення. У зв'язку з цим автор виділяє: 1) соціально-економічні чинники в механізмі; 2) юридично-технічні недоліки законодавства; 3) вади організаційно-правового механізму [8, с. 119–136]. Практична спрямованість такого підходу полягає в тому, щоб сформулювати розуміння основних проблем та ускладнень, які супроводжують процес реалізації прав людини в Україні, вказати на шляхи їх розв'язання.

Наведені приклади різних підходів до визначення структури соціально-правового механізму показують, що в концептуальному плані сформувалася лише загальна точка зору про широке розуміння правоозабезпечувального механізму прав і свобод людини. Таке об'ємне трактування названого механізму, по-перше, виявляє глибокий соціальний контекст здійснення прав, по-друге, орієнтує на вивчення об'єднання зусиль державних та недержавних інститутів суспільства у вирішенні найскладнішої проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина.

У складному комплексному понятті «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини», що включає як юридичні, так і соціальні аспекти, ми виділяємо в якості основного елемента поняття **«державно-правовий механізм забезпечення прав і свобод громадян»**. Це підкреслює, по-перше, особливу роль держави у захисті прав людини (можна назвати це обов'язком держави), по-друге, дозволяє відобразити організаційну функцію держави щодо розвитку і вдосконалення всіх суспільних інститутів і неюридичних засобів захисту прав громадян. Саме за допомогою державного забезпечення пасивне визнання суб'єктивного права трансформується в його реальне здійснення. Мета сучасної держави стосовно аналізованої категорії – досягнення реальної забезпеченості прав і свобод людини і громадянина. Виходячи з цього, сутність забезпечення прав громадян полягає в тому, що це об'єктивно необхідний напрям діяльності держави, що відбиває її соціальне призначення і має законодавчу регламентацію. Воно тісно

пов'язане з юридичними гарантіями прав людини, закріпленими в конституційному і поточному законодавстві, і включає організаційно-правові засоби (діяльність уповноважених державних органів та осіб), за допомогою яких здійснюється цілеспрямований результативний вплив на суспільні відносини у сфері реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина. Головна мета дії названого механізму – охорона і захист суб'єктивних прав людини і громадянина, в його завдання входить дотримання та відновлення порушених прав особи за допомогою судової влади та неюрисдикційних способів захисту.

Виходячи із загальної концептуальної установки про широке розуміння механізму забезпечення прав людини, державно-правовий блок правової охорони повинен взаємодіяти з усіма неурядовими організаціями та громадянським суспільством в цілому для виконання спільного правозабезпечувального завдання. Висвітлення ролі і місця інститутів громадянського суспільства у забезпеченні прав людини, значення гласності, громадської думки та суспільних норм є необхідними елементами сучасних досліджень з прав людини [9]. Без розгляду цих проблем неможливе адекватне розуміння соціально-правового механізму забезпечення прав людини в умовах правової демократичної держави.

Сучасні процеси глобалізації та правової інтеграції зумовили тенденцію розглядати права людини як явище, що виходить за рамки національної правової системи. Сформувалося міжнародне право прав людини, яке визначає ці права як загальнопланетарну цінність. Права людини підлягають оцінці і захисту у відповідності з тими стандартами, принципами, нормами, які вироблені світовим співтовариством. Сьогодні як ніколи великий вплив цих міжнародних стандартів, норм і принципів міжнародного права на розвиток національного механізму забезпечення прав людини. Без урахування міжнародних норм і процедур у сфері охорони і захисту прав людини неможливо розкрит-

тя соціально-правового механізму забезпечення прав особистості в сучасних державах. Ця логіка зумовлює необхідність включення міжнародно-правових елементів в структуру соціально-правового забезпечення прав людини. Сюди входять розгляд застосування міжнародних угод про права людини, створення різних органів і організацій, що спеціалізуються на захисті прав, юрисдикційні аспекти міжнародного захисту і можливості вдосконалення законодавства та правозастосування з урахуванням міжнародного досвіду (зокрема, відповідно до наявності євроінтеграційних прагнень України, Європейського Союзу).

Висновки. Зміна методологічних парадигм у сучасному вітчизняному правознавстві обумовила появу досліджень з прав людини з позицій соціально-антропологічного підходу [10]. Відповіддю на реальні потреби суспільства щодо практичного втілення юридичних приписів в сфері дотримання прав людини стало розширення проблематики політико-правових досліджень з акцентом на аналіз чинників і факторів їх забезпечення. В цьому плані важливим вдається все більш широке використання поняття соціально-правового механізму забезпечення прав людини. Питання його змісту і структурної побудови залишається дискусійним і потребує подальших теоретичних розвідок.

У дослідницькому середовищі в останні роки досягнутий загальний консенсус про те, що невиправдано зводити зміст механізму соціально-правового забезпечення прав людини в широкому сенсі тільки до гарантій захисту прав людини. Це поняття більш об'ємне, тому що включає в себе і соціальні інститути, і такі понятійні явища, як гласність, громадська думка, процедури, відповідальність, контроль. Конкретне наповнення поняття соціально-правового механізму забезпечення прав людини юридичним змістом і визначення його структури залежить від специфіки досліджуваних прав, особливостей предмета дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Президія Національної академії наук України. Постанова № 101 від 02.04.2008 р. «Сучасний європейський конституціоналізм і проблеми розвитку правової системи України» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www1.nas.gov.ua/.../nas/.../080402_101.pdf.
2. Алексеев С.С. Общая теория права : [учебник] / С.С. Алексеев ; 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.
3. Честнов И.Л. Постклассическая теория права : [монография] / И.Л. Честнов. – СПб. : Издательский Дом «АлефПресс», 2012. – 649 с.
4. Братасюк В.М. Антропологізація правового знання як засіб європеїзації української правової освіти / В.М. Братасюк // Наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького : зб. наук. праць Київського університету права НАН України ; редкол. [Ю.С. Шемшученко, Ю.Л. Бошицький, О.В. Чернецька та ін.]. – К. : ЛіраК, 2013. – 352 с. – С. 135–139.
5. Гаврилюк Р.А. Методологическая традиция доктрины естественного права : [монография] / Р.А. Гаврилюк. – Черновцы : Черновицкий нац. ун-т, 2012. – 788 с.
6. Волинка К.Г. Теория держави і права : [навч. посіб.] / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
7. Скакун О.Ф. Теория права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун ; 4-е вид. – К. : Алерта, 2013. – 524 с.
8. Зайчук О.В. Теория держави і права. Академічний курс : [підручник] / О.В. Зайчук та ін. ; ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
9. Мартинюк Р.С. Теория прав людини : [навч. посіб.] / Р.С. Мартинюк. – Острог : Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – 218 с.
10. Разметаева Ю.С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства : [монография] / Ю.С. Разметаева. – Х. : Финарт, 2013. – 196 с.
11. Гудима Д.А. Права людини: досвід дослідження з позиції соціально-антропологічного підходу / Д.А. Гудима // Проблеми філософії права. – К. : Чернівці, 2006–2007. – Т. 4/5. – С. 166–178.
12. Селютін Д.О. Права людини у вітчизняному соціокультурному просторі: філософсько-правові рефлексії реалізації / Д.О. Селютін // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». – Х., 2010. – № 6. – С. 106–115.